

धर्मसुधारणा चळवळ

प्रस्तावना

येशू ख्रिस्ताने ख्रिचन धर्माची स्थापना केली. त्यांच्या निधनानंतर या धर्माची सूत्रे व पुढारीपण रोमन कॅथोलिक या पंथाकडे गेली. या धर्माचे मुख्य केंद्र इटली या देशातील रोम हे प्रमुख केंद्र बनले. रोमन कॅथोलिक प्रमुखास पोप असे संबोधले जाते. पोपने या धर्माची मूळ शिकवण आणि तत्वे बाजूस काढल्याने कर्मकांड आणि गोंधळ हा या धर्माचा स्थायीभाव निर्माण केला. वास्तविक पाहता येशूने रोमी सत्ताधारी लोकांच्या विरोधात लढा दिला आणि त्यातच त्याला मरण मिळाले. म्हणजे प्रस्थापित व्यवस्थेच्या विरोधात नव्या तत्वाची मांडणी करणारा येशू ख्रिस्ताची शिकवण बाजूला करून पोप मात्र प्रस्थापित बनला. पोपने धर्मिक दिलेले आदेश निमुटपणे तत्कालीन समाज स्वीकारत होता. हे आदेश म्हणजे पोपचे सत्तास्थान बळकट करण्याचे मोठे प्रयत्न होते. त्यातून मूळ धर्माचे स्वरूप बदलत होते... तत्कालीन समाजही या व्यवस्था स्वीकारत असल्याचे त्याचे आर्थिक व अध्यात्मिक शोषण होत होते. विघातक तत्व आणि तत्वज्ञान जेव्हा सामान्य लोकांच्या अस्तित्वाचा प्रश्न निर्माण करते तेव्हा त्याला पर्याय निर्माण होत असतात. ख्रिचन धर्मातील या गोंधळ आणि अनाचाराला एक पर्याय म्हणून जर्मनी या देशात मार्टिन लुथर किंग याचे नेतृत्व पुढे आल्याचे दिसते. ही धार्मिक सुधारणावादी चळवळ एकदम घडली नाही. तर १६ व्या शतकात युरोप खंडात प्रबोधनाची चळवळ घडली. या चळवळीचा एक भाग म्हणून धार्मिक सुधारणावादी चळवळीचा उगम जर्मनी या देशात झाला. ख्रिश्चन चर्चविरोधी झालेल्या या चळवळीला युरोप खंडात खूप मोठा प्रतिसाद मिळाला. पारंपारिक रोमन कॅथोलिक चर्चच्या कर्मकांड प्रथेचा या चळवळीने निषेध केला. निषेध या मराठी शब्दाला इंग्रजीमध्ये प्रोटेस्ट हा शब्द आहे. त्यामुळे याला प्रोटेस्टंट करणारे ते प्रोटेस्टंट असे नाव मिळाले.

विषय विवेचन

प्रोटेस्टंट संकल्पना व इतिहास

प्रोटेस्टंट ही संकल्पना १६ व्या शतकात नव्हती हा शब्द मुळात लॅटीन भाषेतील असून त्याला प्रोटेस्टंटरी असे म्हंटले आहे. याचा अर्थ साधारण घोषणा असा आहे. या संकल्पनेचा स्वीकार कायदेशीर व पापाची कबुली देणे या दोन बाबींमधून निर्माण झाला. आधुनिक काळातील विद्वान यामध्ये एक मोठा फरक करतात. तो म्हणजे जुने प्रोटेस्टंटवादी आणि नवे प्रोटेस्टंटवादी असा होय. प्रोटेस्टंट चळवळ ही पाश्चिमात्य ख्रिश्चन चळवळ होती. यामध्ये विश्वासाकडे परत, जुनी धार्मिक संहिता व येशूने निवडलेल्या संदेष्टे यांच्या शिकवणीवर भर देणे असे मुद्दे यामध्ये होते. ही पश्चिम देशातील चर्चकडे झालेली चळवळ धर्म क्रांती या नावानेही ओळखली जाते. या चळवळीतील प्रमुख नेते म्हणून मार्टिन लुथर किंग, जॉन कॅल्व्हिन व झिंगली हे होते. या चळवळीने प्रोटेस्टंट धर्म पंथाचा पाया रचला. ही चळवळ म्हणजे बायबल मधील मुलभूत तत्वांचा स्वीकार करणारी होती. जी मुलभूत तत्वे तत्कालीन रोमन कॅथोलिक चर्चने स्वीकारलेली नव्हती.

प्रोटेस्टंट चळवळ

प्रोटेस्टंट ही संकल्पना प्रथम १५२९ साली पार्लमेंटमध्ये अस्तित्वात आली. १५२३ मध्ये रोमन कॅथोलिक सत्ताधीश चार्ल्स पाचवा याच्या काळात ल्युथरवादी लोकांनी काही धर्म सुधारणा बाबतीत निदर्शने केली. तेव्हा चार्ल्सच्या काळात मुख्य राज्यकारणी सभेने जर्मनीमधील लोकांना धर्मविषयक निष्ठाबाबत स्वातंत्र दिले. तेव्हा दक्षिण जर्मनीतील काही लोकांनी ल्युथरवादी भूमिका स्वीकारली तर काही लोकांनी कॅथोलिक भूमिका स्वीकारली. १५२९ साली दुसऱ्या मुख्य राजकारणी सभेत मात्र या आधी स्वीकारलेल्या सहिष्णुता धोरण दहशत निर्माण करून रद्द करण्यात आले. या विरोधात जर्मनीतील सहा ल्युथरवादी राज्ये व चौदा शहरात प्रतिक्रिया मिळाली. या मतभेदातून १५ एप्रिल १५२९ मध्ये त्यांना प्रोटेस्टंट हे नाव मिळाले.

प्रोटेस्टंट पंथाची तत्वे

या पंथाच्या तत्वे म्हणजे एक प्रतिक्रिया होती. यामध्ये दोन बाबींवर भर होता त्यातील पहिली बाब म्हणजे विश्वास आणि दुसरी बाब म्हणजे रोमन कॅथोलिक चर्चने दिलेली शिकवण. रोमन कॅथोलिक चर्च दिलेली शिकवण बायबल नुसार नव्हती. तसेच ती शिकवण धार्मिक तत्वाच्या विरोधी अशी आहे असा त्यांचा विश्वास होता.

१) विश्वास या तत्वाचे समर्थन

रोमन कॅथोलिक चर्चने दिलेली शिकवण ही विश्वास या संकल्पनेपेक्षा वेगळी होती. त्यांनी बायबलच्या शिकवणीची मांडणी करताना सत्कृत्य हे मानवी जीवनात महत्वाचे असून त्यामुळेच ' देव आणि सार्वकालिक जीवन मिळू शकते असे म्हंटले होते. प्रोटेस्टंट चळवळ मात्र याची मांडणी वेगळी करते. त्यांच्या मते विश्वास हा अत्यंत आवश्यक आहे. सर्वकालीक जीवन हे केवळ येशू ख्रिस्तावर विश्वास ठेवल्याने मिळते त्यामुळे विश्वास हा धर्माचा पाया आहे. त्याची ही शिकवण म्हणजे रोमन कॅथोलिक धर्मगुरूंना एकप्रकारची आव्हान होते.

२) दया किंवा करुणा

या नवीन विचाराच्या चळवळीत दया किंवा करुणा हे तत्व स्वीकारले गेले. त्यांच्या मते हे तत्व म्हणजे धर्माचा मुख्य गाभा असून हे मुख्य तत्वच रोमन कॅथोलिक चर्चने स्वीकारलेले नाही. त्यामुळे चर्चने विश्वसनीय चर्च हा विश्वास गमावला आहे..

३) बायबलचे मत हे सर्वश्रेष्ठ

बायबलची शिकवण रोमन पंथाने वेगळी दिली असून त्या धर्मग्रंथाचा अन्वयार्थ त्यांच्या सोयीनुसार लावला आहे. प्रोटेस्टंट चळवळच्या मतानुसार बायबल मधील संहिता ही धर्माची खरीओळख करू देते. बायबल हे त्यामधील सर्व संहितेचा अन्वयार्थ सांगते. त्यामुळे तो धर्मग्रंथ म्हणजे अन्वयार्थाबाबत अंतिम सत्ता आहे. त्यामुळे बायबल मधील संहिता ही विश्वास आणि प्रथा याबाबतचे अंतिम आहे. यासाठी प्रथा या बायबलच्या संहितेतून तपासल्या पाहिजेत.

४) येशू ख्रिस्ताचे स्थान सर्वश्रेष्ठ

पोपच्या मतानुसार पापमुक्त होण्यासाठी त्याची मदत अथवा परवानगी घेणे आवश्यक होते. परंतु प्रोटेस्टंट चळवळच्या मतानुसार मात्र मानवाला पापमुक्त होण्यासाठी फक्त देव आणि त्याचा पुत्र येशू याची मदत लागते. या धर्मसुधारकांच्या मते पापमुक्त होण्यासाठी केवळ विश्वास हा आवश्यक आहे. हा विश्वास कोणत्याही परितो येशू ख्रिस्तारासून मिळू शकतो. त्यामुळे या धर्मातील येशू ख्रिस्ताचे स्थान सर्वश्रेष्ठ असे आहे.

५) मध्यस्थाला नकार

या व्यवस्थेला नकार देण्यासाठी देव आणि मानव यामधील मध्यस्थ असलेला धर्मगुरू याला मार्टीन लुथर किंग याने नकार दिला. त्याने प्रगटपणे असे जाहीर केले की, आराधना करणे म्हणजे सरळपणे देवाशी संवाद साधणे असे आहे. आराधना करणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला देव ताबडतोब क्षमा व दया देतो. मार्टीन लुथर किंग याने असे जाहीर केले की, बाप्तिस्मा केलेल्या कोणत्याही ख्रिश्चन व्यक्तीकडे पोप , बिशप व धर्मगुरू याकडे असणारी ताकद असते. त्यामधून एक गोष्ट त्याने सिद्ध केली ती म्हणजे व्यक्तिगत पातळीवर कोणताही व्यक्ती हा धर्मगुरू असतो. व तो देवाशी कोणत्याही मध्यस्थाशिवाय सरळपणे संवाद साधू शकतो..

६) काही धार्मिक विधीला विरोध

रोमन कॅथोलिक पंथाने ख्रिश्चन धर्मांमध्ये एकूण सात विधीला मान्यता दिली होती. त्याला सुधारणावाद्यांनी विरोध करून त्यातील विधीलाच मान्यता दिली. त्यांनी पुरस्कृत केले दोन विधी म्हणजे बाप्तिस्मा आणि प्रभूभोजन होय. मूळ बायबलमधील या दोन्ही विधीचा अर्थ चुकीचा लावला असून या विधीचा अधिकार फक्त रोमन कॅथोलिक धर्मगुरूला दिला गेला हे चुकीचे असून हे विधी करण्याचा अधिकार सर्वसामान्य लोकांना आहे अशी मांडणी प्रोटेस्टंट पंथाने केली.

७) धर्मात बुद्धीप्रामाण्यवादाला आधार

प्रोटेस्टंट चळवळच्या मतानुसार शुद्ध धर्म हा बुद्धिप्रामाण्यवादी असला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. ज्या बाबी बुद्धीप्रामाण्याला पटत नाहीत त्या बाबींचा स्वीकार करू नये. असे झाल्यास धर्म ही बाब तीन होण्याची शक्यता असते. प्रभूभोजन, स्वकेंद्रितपणा किंवा साधू संताच्या पूजा अर्चा हे एक प्रकारचे ढोंग असून त्यामुळे आत्म्याला शांती सार्वकालिक जीवन प्राप्त होऊ शकत नाही.

८) राष्ट्रीय प्रोटेस्टंट चर्चची स्थापना

ख्रिश्चन धर्माचा प्रमुख म्हणून पोपचे स्थान सर्वोच्च होते. याची सत्ता सर्व राष्ट्राती होती. त्याच्या या सर्वांचे स्थानाला प्रोटेस्टंट पंथाने विरोध केला. त्यासाठी जिथे प्रोटेस्टंट पं केले आहे त्या भागात राष्ट्रीय चर्च निर्माण करावीत व ते चर्च स्वयंशापीत व रोमपासून मुक्ती अ विचार मांडले. यासाठी पोपला सर्व अधिकारापासून बाजूला करावे अशी मागणी राजाकडे माटी सुर किंगने केली होती.

प्रोटेस्टंट चळवळीचे कारणे

१) पोपची भ्रष्ट कृत्ये

पोप हा रोमन कॅथोलिक पंथाचा धर्मगुरू असला तरी त्याने खिंचन धर्मातील जी धार्मिक मूल्ये होती ती मात्र स्वीकारली नव्हती. उलटपक्षी त्याने स्वतः खास असे राजकीय हवा उपभोगीत होता. असे असले तरी चर्च या तत्वाखाली मात्र त्याला सार्वत्रिक जीवनात सन्मानाचे स्थान होते. त्यामुळे चर्च ही एक सरंजामदारी व्यवस्था बनली होती. याचा परिणाम म्हणून पोपने स्वतःची धार्मिक जबाबदारी सोडली. होती. पोप आणि त्याचे धार्मिक साथीदार चैन-विलासी जीवन जगत होते. शिवाय देव आणि सामान्य लोक यातील आपण एक मध्यस्थ असल्याचे सांगून स्वर्गाची दारे ही आपल्या मार्फत लोकांना मिळत असल्याचेही पोप दर्शवू लागला. या त्याच्या भ्रष्ट कृत्याचा काही विद्वानांनी पर्दाफाश केला. पोप अलेक्झांडर सहावा, जुलियस दुसरा व लिओ दहावा हे पोप १५व्या १६ व्या शतकात झाले. त्यांनी केलेल्या या भ्रष्ट कृत्यांनी चर्च हा संस्थांनी लोकांचा विश्वास गमावला या सर्व भूमिकेतून या चळवळीचा उगम झाला.

२) धर्म आणि राजकारण

मध्ययुगातील काळात धर्म संस्थेने आपले कार्य बाजूला ठेवून राजकारणात भाग घेण्यास सुरुवात केली. हे पोपचे वर्तन म्हणजे चर्च या कार्याशी विसंगत असे वर्तन होते. पोपने राजकीय भूमिका स्वीकारण्याचे कारण म्हणजे सुरुवातीच्या काळात ज्या राज्यांना पोपची राजे असे नाव होते त्याची जबाबदारी धर्म संस्थेकडे आली. नंतर पवित्र रोमन साम्राज्याचा राजकीय वारसा धर्म संस्थेकडे आला. त्यामुळे राज्य - राज्या मधील तंटे मिटविण्यात पोप भाग घेवू लागला. राजकारणातील या सहभागामुळे पोपला अनेक अडचणीना तोंड द्यावे लागले. १३ व्या शतकात पोप बॉनिफेस आठवा याच्या काळात इंग्लंड व फ्रान्समधील राजकीय सत्तांनी चर्चच्या मालमतेवर कर आकारण्याचा प्रश्न काढला. तेव्हा पोपने त्याला विरोध केला. पोपने घोषणा पत्राद्वारे जाहीर केले की, कोणतीही राजसत्ता धार्मिक संस्थेच्या मालमतेवर कर आकारू शकत नाही. व असा कर आकारल्यास त्याला धर्म बहिष्कृत केले जाईल. या संघर्षात शेवटी पोपने शरणागती पत्करली.

३) मध्यम वर्गाचा पाठींबा

तत्कालीन मध्यम वर्गाने राजकीय व्यवस्थेला पाठींबा दिला. याचे कारण सरळ असे होते की, धर्म संस्था ही भ्रष्ट झाल्याने किंवा तिचे बदलते स्वरूप हे धार्मिक कृतीला धरून नव्हते. १४ व्या शतकातपोपच्या सत्तेला आणखी एक हादरा फ्रान्स मधील घटनेने बसला. फ्रेंचांनी धर्म संस्थेचे मुख्य स्थान रोम हे सोडून अँव्हीनॉन येथे प्रतिष्ठापना केली. इ.स. १३०५ ते १३७८ या काळात अँव्हीनॉन येथील पोपच्या वैभवात कमतरता पडली नाही. त्यामुळे पोपवर फ्रेंच व त्यांची प्रभावळ याचे वर्चस्व निर्माण झाले. या काळात इंग्लंडने पोपला पैसा का पुरवावा असे फ्रेंच विरोधी लोक बोलू लागले. तसेच फ्रेंच पोपचे वर्चस्व इतर राज्यांनी का मान्य करावा असाही प्रश्न निर्माण झाल्यावर पोपच्या सत्तेला युरोपमध्ये मर्यादा घालण्यात आल्या. या राजकीय धोरणाला नव्या मध्यम वर्गाचा पाठींबा मिळाला.

४) प्रबोधन चळवळ

मध्ययुगातील युरोपला आधुनिक तात्विक पाया देणारा कालखंड म्हणजे प्रबोधनाचा कालखंड होय. या प्रबोधनाची सुरुवात इटली देशातील उत्तरेकडील फ्लोरेंस हे शहर होय. १३ व्या व १४ व्या शतकात साहित्य, कला, वाडःमय, संगीत, मुद्रण कला, रंगभूमी, नाटके या अभिजात कला नावारूपाला आल्या. तसेच याकाळात नव शास्त्रीय दृष्टिकोनामध्ये भूगोल, खगोल, गणित, वैद्यक, पदार्थ विज्ञान या शास्त्रात ही आघाडी घेतली होती. याचा परिणाम युरोपातील देशांवर झाला. उदाहरणार्थ फ्रान्सच्या पहिल्या फ्रान्सिस या राजाने इटलीतील नव्यविद्या प्रचारकांना आपल्या देशात पाचारण करून फ्रेंच लोकांना या काळाची ओळख करून दिली. त्याचे अनुकरण इतर देशातही होऊ लागले. इंग्लंड, स्पेन, पोलंड, डेन्मार्क येथील सत्ताधिकांनी हे अनुकरण केले. याचाही एक परिणाम युरोपातील लोकांच्या विचारसरणीवर झाला होता.

५) वैचारिक ज्ञानाचा उगम

प्रबोधन चळवळीचा एक मोठा परिणाम समाजावर झाला होता ती म्हणजे चौकशी करण्याची प्रवृत्ती समाजात निर्माण झाली. धार्मिक ज्ञान आणि धर्मगुरूंची वर्तने यावर चर्चा होऊ लागली. बायबलच्या तत्वाने धर्म संस्था कार्य करित नसल्याचे समाजाच्या निदर्शनास आले. प्रबोधनाच्या काळात अनेक लेखन कर्त्यांनी आपली भूमिका योग्य बजावली. इ.स. १३३० ते १३८४ या काळात जॉन वायक्लीफ, इ.स. १४६६ ते १५३६ या काळात इरॅस्मस, १३६९ ते १४१५ या काळात जॉन हस यांनी तत्कालीन धर्मव्यवस्थेवर कठोर टीका करणारे लिखाण केले. त्यामुळे वैचारिक ज्ञानाची चर्चा होऊ लागली. योग्य आणि अयोग्य यातील भेद कसा करावा हे समाजाच्या निदर्शनास आले त्यातून समाजाची मानसिकता चौकस बनली.

६) धर्म संस्थेतील भ्रष्टाचार

धर्म सुधारणा ही चळवळ सुरु होण्याचे आणखी एक कारण म्हणजे धर्म संस्थेतील भ्रष्टाचार होय. इ.स. १४९२ ते १५०६ या काळातील पोप अलेक्झांडर सहावा हा नैतिक दृष्ट्या भ्रष्ट बनला होता. इ. स. १५१३ ते १५२१ या काळातील पोप दहावा लुई या अनेक लोकांकडून जबरदस्तीने सेंट पीटरच्या मंदिरासाठी पैसा गोळा केला. धर्म संस्थेत अनेक अधिकारपदे निर्माण करून त्या पदांची विक्री केली. पैसा मिळविण्यासाठी त्याने चर्चकडे असणारे दागिने व येशूच्या दहा शिष्यांचे पुतळे गहाण ठेवले. भ्रष्टाचार हापोप पासून ते चर्चच्या कनिष्ठ अधिकाऱ्यांपर्यंत वाढला होता. तत्कालीन सरदार वर्गासारखे चैन-विलासी जीवन हे लोक जगत होते. चर्चला पैसा हा तत्कालीन मध्यम वर्गाकडून पुरविला जात होता. हे चित्र मध्यम वर्गाच्या लक्षात आले व त्यांनी या कृत्याला विरोध केला. वैचारिक प्रगतीमुळे अनेक रुढी, परंपरा व संकेत नष्ट होत होते. तर रुढी व परंपरा यावर धर्म संस्थेचे अस्तित्व अवलंबून होते. या सर्वाला एक प्रकारचे आव्हान मिळत गेले. त्यामुळे धर्मिक सुधारणा चळवळीला बळ मिळाले.

धर्म सुधारणावादी चळवळीची पार्श्वभूमी

धर्मसुधारणा होण्यासाठी युरोपमध्ये महत्वाची पार्श्वभूमी काही विचारवंतानी निर्माण केली. त्यामध्ये इ.स. १४५५ ते १५२२ या काळातील रुचलीन व १४६६ ते १५३३ या काळातील इरॅस्मस यांनी मांडलेले विचार महत्वाचे ठरले. रुचलीन हा भाषा पंडित होता. त्याने तत्कालीन धर्म पंडितांनी बायबलच्या स्पष्टीकरणातील भाषाशास्त्र विषयक दोष दाखविले. इरॅस्मस हा गाढा विद्वान व मानवतावादी होता. त्याने धर्मोपदेशक यांच्या सुखवादी, लोभी व असभ्य वृत्तीवर कठोर टीका केली. धर्मातील दंतकथा व अंधश्रद्धा यावरही टीका केली. या प्रकाराने धर्म हा मलीन होतो असे त्याचे मत होते. सण, समारंभ आणि उत्सव यापेक्षा त्याने मानवाच्या अंतरात्म्याला हाक दिली. टोकाचा संघर्ष करण्यापेक्षा प्रश्न सोडविण्याकडे त्याचा कल होता. त्यामुळे अतिरेकीपणा टाळला पाहिजे असे त्याचे मत होते. तसेच त्याचे लिखाण हे कोणाचीही भीड राखणारे नव्हते. शेवटच्या काळात त्याने मार्टीन लुथर किंग याच्यावरही टीका केली होती. मार्टीन लुथर किंगच्या अतिरेकी भूमिकेमुळे युरोपमध्ये राजकीय व धर्मिक अराजक माजण्याच संभव असल्याचे त्याचे मत होते.

इंग्लंडमधील जॉन वायल्कीफ याने पोपच्या अनियंत्रित सत्तेविरोधात चळवळ केली. याने बायबलचे इंग्रजी भाषेत भाषांतर केले. त्याच्या या कृत्याने त्याला आक्सफर्ड विद्यापीठात भाषण देण्यास बंदी घातली. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याचे शव उकरून उकिरड्यावर टाकण्यात आले. तर फ्लोरेन्स मधील सॅव्हारोलोना याला त्याच्या विचारस्वातंत्र्याच्या विरोध करताना त्याला जिवंत जाळण्यात आले.

जॉन हस हा दक्षिण बोहेमिया या प्रांतातील एक धार्मिक सुधारणावादी विचारवंत होता. इ.स. १४०१ मध्ये तो धार्मिक शिक्षणाचा प्राध्यापक म्हणून पेरुवे विद्यापीठात दाखल झाला होता. नंतर तो तत्वज्ञान या शाखेचा अधिष्ठाता झाला. त्याच्यावर कामाचा अधिकार भार म्हणून बेथलेहेम येथील चर्चमध्ये प्रचारक म्हणून काम देण्यात आले. याने बायबलच्या शिकवणीकडे लक्ष देणे आवश्यक असल्याचे प्रतिपादन केले होते. जॉन हस याने काही बुद्धिवादी लोकांसमोर व्याख्यान देताना चर्चमधील धर्मगुरू व त्यांच्या विचारावर टीका केली. हसच्या मते प्रभूभोजन घेण्याचा सर्वांना अधिकार असून समाजाला त्यापासून वंचित ठेवणे ही पद्धत चुकीची आहे. पोपला असे आत्मिक व राष्ट्रीय शोषणाचे अधिकार नाही. त्याच्या या बंडखोर विचारामुळे त्याला इ.स. १४९१ मध्ये पोपने त्याला धर्मवहिष्कृत केले. काही काळानंतर तो किल्यात दडला व तेथेच त्याने दि. एकलीसिया हा ग्रंथ लिहिला. तो जेव्हा प्रगट झाला त्यावेळी त्याच्या शत्रूंनी त्याला तुरुंगात टाकून त्याची मते सोडून चर्चची पुराणमतवादी मते स्वीकारण्यास त्याच्यावर दबाव टाकला पण त्याला त्याने दाद दिली नाही. शेवटी त्याला जाळूनमारण्याची शिक्षा दिली. त्याच्या मृत्यूनंतर त्याच्या विचाराचा एक गट अस्तित्वात आला. ज्याला आपण हसवादी असे म्हणू शकतो. त्या गटाने पवित्र रोमन सत्ताधीश गटाविरुद्ध हिंसक निदर्शन केली. त्यातून इ.स. १४१९ ते १४२४ या काळात युद्धे झाली. शेवटी हसवादी गट, बोहेमियाचा राजा आणि पवित्र रोमन यांच्यात शांतता तह होऊन हे युद्ध संपले. पण हसचे विचार मात्र अबाधित राहिले.

मार्टीन युथर किंग याचा समकालीन एक सुधारक म्हणजे युलरीच इबीलींग हा होय. (१४८४ से १५३०) युलरीचचा जन्म स्वित्झर्लंड मधील एका श्रीमंत घराण्यात झाला होता. इ.स. १५०२ मध्ये झुरीचमधील एक छोट्या भागात धर्मोपदेशक झाला. त्याने स्पष्टपणे धर्म आणि मानवी वागणूक याबाबत आपली भूमिका स्पष्ट केली. त्याने उघडपणे एक भूमिका मांडली ती म्हणजे धर्मोपदेशक यांनी बायबलच्या तत्वाचे कठोर पालन केले पाहिजे. पोपने झुरीच येथे सॅमसन याला उपभोगाच्या वस्तू विक्री करण्यासाठी पाठविले पण झुरीचमध्ये पोरच्या या कृतीला तीव्र विरोध झाला. त्यानंतर त्याने पोपच्या विरोधात भूमिका घेतली. धर्मोपदेशकाचे ब्रम्हचर्य आणि उपवास याला त्याने विरोध केला. बिशप मंडळाने युरीचच्या भूमिकेला विरोध केला पण झुरीच येथील जनतेने मात्र युलरीचच्या मतास

पार्टीबा दिला. इ.स. १५२३ मध्ये बुलरीयता बाळीत टाकण्याची शिक्षा पोपने दिली. पण झुरीचने आपण चर्चशी संबंध तोडत असल्याचे जाहीर केले. शेवटी झुरीच मधील पाच छोट्या विभागांनी युलरीच विरोधात युद्ध पुकारले. त्यामध्ये युलरीच हा इ.स. १५३१ मध्ये मारला गेला. शेवटी तह होऊन छोट्या विभागणी आपल्या मतानुसार धर्म पाळण्याची मुभा देण्यात आली.

मार्टीन लुथर किंगचे कार्य (१४८३ ते १५४३)

जर्मनीमधील धर्मसुधारणा चळवळीचा प्रणेता व प्रोटेस्टंट जन्मपंथाचा संस्थापक म्हणून मार्टीन लुथर किंगला ओळखले जाते. एलीस्बनमध्ये १० नोव्हेंबर १४८३मध्ये त्याचा झाला. शिक्षण एरफर्ड विद्यापीठात झाले. प्रारंभीच्या काळात तो इ.स. १५०८ मध्ये धर्मप्रचारक झाला. धर्मप्रचाराच्या निमित्ताने तो रोम येथे नोव्हेंबर १५१० मध्ये गेले त्यावेळी तेथील धर्मोपदेशकांचे चैन विलासी जीवन पाहून जोराचा धा बसला. इ.स.१५१२ मध्ये त्याने विटेनबर्ग विद्यापीठातून धर्मशास्त्राची पदवी घेतली. त्याच विद्यापीठात त्याने धर्मशास्त्राचा प्राध्यापक म्हणून आपल्या कार्याला सुरुवात केली. त्यानंतर चर्चमधील वाईट प्रथांच्या विरोधात आपले कार्य अगदी पद्धतशीर सुरु केले.

मार्टीन लुथर किंगचे नेतृत्व लेखणी आणि प्रगत वैचारिकता यावर आधारलेले होते. त्याने एकूण तीन ग्रंथ लिहिले. त्यातील पहिला ग्रंथ हा सर्वसामान्य लोकांना उद्देशून होता. त्यामध्ये सर्वसामान्य लोकांनी पुढाकार घेवून धार्मिक संस्थांमध्ये सुधारणा केली पाहिजे हे तत्व सांगणारा होता. त्याचा दुसरा ग्रंथ ल्यातीन भाषेत असून तो धर्मिक तत्ववेत्ते यांना उद्देशून लिहिला होता. तर तिसरा ग्रंथ हा पोपला उद्देदून लिहिलेल्या पानी होता. तो म्हणजे खन लोकांचे धर्मस्वातंत्र्य हे तत्व सांगणारा होता. ख्रिश्चन धर्मातील अनिष्ट प्रथा ज्या पोपने सुरु केल्या होत्या त्यावर त्याने कठोर टीका केली. मनुष्य आणि देव ग्रामध्ये दलालाची आवश्यकता नाही. रोम हे अनाचाराचे मूळ आहे. पोप हा ख्रिस्ताचा शत्रू आहे. धर्मगुरूंनी ब्रम्हचारी राहण्याचे ढोंग करू नये.मार्टीन लुथर किंगने इ.स. १५१७ साली पाप मुक्तीच्या दाखल्याबाबतचे म्हणणे प्रसिद्ध केले. व त्याची एक प्रत विटेनबर्ग येथील चर्चा] दारावर लावली. त्याला सुरुवातीच्या काळात कोणी दाद दिली नाही म्हणून त्याने हे लिखाण जर्मन भाषेत लिहून प्रसिद्ध केले. त्यावेळी मात्र जर्मनमध्ये खळबळ उडाली. धर्म संस्थेने या आरोपाला उत्तर देण्यासाठी एकनावाच्या एक विद्वान पंडिताला पाठविले. या दोघांचा वादविवाद जाहीररीत्या लायपझिंग येथे झाला. त्यावेळी ल्युथरला स्वतःच्या अपुल्या ज्ञानाची जाणीव झाली. त्याने दोन वर्षे धर्मसंस्थेच्या इतिहासाचा व तत्वज्ञानाच्या अभ्यास करून पुन्हा पोपच्या सत्तेला आव्हान दिले.

मार्टीन लुथर किंगने आपल्या कार्याची सुरुवात करताना तत्कालीन पोप लिओ दहावा याला प्रथम विरोध केला. त्या पोपने जॉन टेटझाल याला चर्चची मालमता विकण्यासाठी जर्मनी या देशात पाठविले. कारण त्याला रोममधील सेंट पीटर यांच्या मंदिराचे नूतनीकरण करण्यासाठी पैसा आवश्यक होता. मार्टीन लुथर किंगने याला विरोध केला. मार्टीन ल्युथर किंगने पंच्यानव प्रश्नांची एक यादी चर्चच्या दारावर लावली. त्याबद्दल मार्टीन ल्युथर किंगला पोपने इ.स. १५२१ मध्ये धर्मबहिष्कृततेची शिक्षा दिली. त्या शिक्षेचे फर्मान त्याने जाहीरपणे लोकांसमोर जाळून टाकले.

पोपने चार्ल्स पाचवा या राजाला मार्टीन लुथर किंगला चर्चच्या विरोधातील लिखाणाबद्दल शिक्षा करण्याचे आवाहन केले. परंतु या राजानेमार्टीन लुथर किंगला पार्टीबा दिला. इ.स. १५२१ मध्ये मुख्य राजकीय सभेने मार्टिनला दोषी ठरविले पण शिक्षा होण्याच्या अगोदरच त्याच्या मित्रांनी त्याला विटेनबर्गच्या किल्ल्यात हलविले.

मार्टीन लुथर किंगने बायबलमधील नवीन करार या भागाचे ग्रीक भाषेतून जर्मन भाषेत भाषांतर केले होते. इ.स. १५२९ मध्ये त्याने लोकप्रिय स्मॉल कॅप्रेसीम हे पुस्तक लिहिले. आणि अशा प्रकारे त्याच्या मृत्यूपर्यंत म्हणजे इ.स. १५२९ पर्यंत तो हा चळवळीचे नेतृत्व करीत राहिला. ल्युथरचा उल्लेख प्रोटेस्टंट पंथियांचा पोप असाही केला गेला. त्यांनी आपली तत्वज्ञान मांडणी करताना प्रामुख्याने विश्वास, दया आणि बायबल हे अंतिम आहे, या तीन तत्वांचा उल्लेख केला होता. त्यामध्ये एक तत्व आणखी सांगण्यात आले ते म्हणजे येशू ख्रिस्त हा सर्वश्रेष्ठ असल्याचा उल्लेख केला होता,

जर्मनमधील राजे हे मार्टीन लुथर किंगला पार्टीबा देण्याचे कारण म्हणजे त्यांना यादवी युद्ध हवे होते व सरदारांना धार्मिक संस्थांची बंधने झुगारून द्यायची होती. याचवेळी आर्थिक पिळवणुकीच्या विरोधात शेतकऱ्यांनी सरदार वर्गाविरोधात उठाव केला मार्टीन ल्युथर किंग हा जरी प्रागतिक विचाराचा असला तरी त्यान इ.स. १५२५ मध्ये शेतकऱ्यांनी केलेल्या उठावात राजा व सरदार लोकांचा पक्ष घेतला. त्याने शेतकऱ्यांचा नायनाट करा असा सल्ला दिला. त्यामध्ये एक लाख शेतकऱ्यांचा बळी गेला. इ.स. १५२६ मध्ये मुख्य राजकीय सभा बोलावण्यात आली. त्यावेळी जर्मन संस्थानिकांनी हा

धार्मिक प्रश्न चर्चेला घेतला. त्यावेळी या सभेने स्वतःचा धर्म स्वीकारण्याची परवानगी दिली. इ.स. १५२९मध्ये चार्ल्स पाचवा याने ती नाकारली. त्यामुळे यांना प्रोटेस्टंट या नावाने ओळखले जावू लागले. हा प्रकार ऑक्सबर्ग येथील लहान भागात होता.स्वीकारण्याची परवानगी दिली .

प्रोटेस्टंट धर्मसुधारणा चळवळीचे परिणाम

युरोपातील देशांवर पडलेले प्रभाव

जर्मनमधील धार्मिक सुधारणावादी चळवळीचा प्रभाव सर्व युरोप खंडावर पडला. त्यामुळे सामाजिक व धार्मिक जीवनमूल्ये बदलण्यास प्रारंभ झाला. राज्यव्यवस्था व धर्मव्यवस्था यात मुलभूत बदल घडले. पोप आणि चर्च याकडे पाहण्याचा लोकांना नवा दृष्टीकोन प्राप्त झाला. युरोपातील प्रमुख देश म्हणजे इंग्लंड, स्वित्झर्लंड जर्मनी, फ्रान्स या देशात काही धर्मविषयक चळवळी झाल्या.

१) फ्रान्स

प्रोटेस्टंट एक महत्वाचा विचारवंत म्हणून जॉन कॅल्व्हिन (१५०९ ते १५६४) याचा उल्लेख करावा लागतो. त्याने मानवता आणि विधी याचे शिक्षण पॅरिस येथील विद्यापीठात घेतले होते.. १५३२ मध्ये विधी शाखेतून पीएच.डी. पदवी संपादन केली होती. त्याची मुख्य शिकवण म्हणजे बायबल हे अंतिम असून विश्वास आणि पाप विमोचन हे बायबलमुळे मिळू शकते. त्याने देवाची शक्ती व खरे ज्ञान या तत्वाचा स्वीकार केला होता. त्याने धार्मिक तत्वाबाबत अधिक विवेचन करणारा दि. इन्स्टिट्यूट ऑफ ख्रिश्चन रिर्लीजन हा ग्रंथ लिहिला. तो जिनिव्हा येथील चर्चचा प्रमुख झाला. त्याने चर्चा द्वारा शिक्षण प्रसारासाठी अनेक शाळा स्थापन केल्या. तसेच जिनिव्हा येथील विद्यापीठाची स्थापना केली. या तत्वाचा स्वीकार युरोपातील अनेक लोकांनी केला. त्यामुळे या पंथास कॅल्व्हिनीझम असे म्हणतात. जॉन कॅल्व्हिन याने बायबलचा अभ्यास, त्यातील वचनाप्रमाणे वर्तन, आणि श्रद्धेने मुक्ती या महत्वाच्या तत्वाचा प्रचार केला. कॅल्व्हिनीझम पंथियांना उत्सव समारंभ आणि खेळ-नाच याचे वावडे होते. नैतिक दृष्ट्या ते लोक अत्यंत कर्मठ मताचे होते. त्यांच्या मताचा हॉलंड, बेल्जियम, पोलंड, हंगेरी या देशात प्रभाव होता.

२) स्वित्झर्लंड मधील चळवळ

मार्टिन ल्युथर किंग यांच्या चळवळीचा एक परिणाम म्हणून स्वित्झर्लंडही या चळवळीचे पडसाद पडले होते. झिवगली याचा कालखंड इ.स. १४८३ ते १५३१ असा होता. त्याने धर्मसंस्थेला केलेला विरोध जी राजकीय असला तरी धर्मप्रचारकांचे ब्रह्मचर्य, धार्मिक विभूतीचे चालू असलेले पुजन वा अनिष्ट प्रथांना विरोध केला, त्याने यासाठी एक प्रचाराची सुरुवात केली त्यामुळे त्याला विरोधही झाला. त्यात झालेल्या यादवी युद्धात तो इ.स. १५३१ मध्ये मारला गेला.

३) इंग्लंडवरील परिणाम

धर्मसुधारणा चळवळ कालखंडात जे विविध पथ निर्माण झाले त्यातील इंग्लंडमध्ये या पंथाचा उदय झाला. हा पंथ ल्युथर किंवा कॅल्व्हिन यांच्यापेक्षा सनातनी होता त्याजप्रमाणे तो कडवा राष्ट्रवादी होता,प्रारंभीच्या काळात हा पंथ रोमचे वर्चस्व मान्य करित असला तरी सोळाव्या शतकापासून हा पंथाने हे वर्चस्व झटकून मुक्तता मिळवली होती.इंग्लंडमध्ये इ.स. १४८५ मध्ये ट्युडर घराणे सत्तेवर आले आणि राष्ट्रवादी भावनेला अधिक चालना मिळाली. इंग्लंडमधील राजघराण्याचा धर्मसंस्थेशी संघर्ष तसा सातव्या हेन्रीच्या काळापासून सुरुवात झाली होती. त्याने हा लढ्यात लोकांचा पाठींबा मिळवला होता. पण आठव्या हेन्रीच्या काळात मात्र अधिक संघर्ष झाल्याचे दिसते. हा संघर्ष आठव्या हेन्रीच्या विवाहसंबंधातून झाला होता. त्याच्या घटस्फोटाला धर्मसंस्थेने विरोध करून राणीची बाजू उचलली. त्यावेळी आठव्या हेन्रीने धर्मसंस्था विरोधकांचा पाठींबा मिळविला व शह दिला. या संघर्षात इंग्लंडच्या पार्लमेंटची भूमिका महत्वाची ठरली. त्यांनी पोपला देण्यात येणारी वार्षिक देणगी बंद केली आणि इंग्लंडमध्ये धर्मप्रचारक नेमण्याचे अधिकार आठव्या हेन्रीला दिले. पार्लमेंटने इ.स. १५३४ मध्ये एक ठराव केला. त्या ठरावानुसार इंग्लंडचा राजा हा जगातील इंग्लंडच्या चर्चचा प्रमुख असेल असे जाहीर केले. धर्मक्षेत्रातील या राजाचे वर्चस्व कोणी नाकारल्यास त्याला देशद्रोही समजण्यात येईल असे जाहीर केले. दुसरा एक ठराव इ.स. १५३९ मध्ये केला या ठरावानुसार त्यांनी रोमन कॅथोलिक धर्म सूत्रावरून इंग्लंडच्या चर्चची सहा कलमे तयार केलीत. सहाव्या एडवर्डच्या काळात इंग्लंडचे चर्च हे प्रोटेस्टंट झाले. चर्चमध्ये म्हणावयाची स्तोत्रे ही इंग्रजीत भाषांतरित केलीत पण त्यातून रोमन कॅथोलिक पंथाचे असणारे धार्मिक विधीचा उल्लेख मात्र गाळण्यात आला. इ.स. १५५३ मध्ये सत्तेवर आलेली राणी मेरी किंवा त्यानंतर सत्तेवर आलेली राणी एलिझाबेथ यांच्या काळापर्यंत अँग्लीकन पंथ मजबूत बनला होता. राणी एलिझाबेथ हिने तर स्वतःला सुप्रीम गव्हर्नर हा हुद्दा घेतला.

याच काळात अँग्लिकन चर्चची सूत्रे ३९ कलमात केली. त्यामध्ये धार्मिक सत्यासाठी बायबलला प्रमाण मानणे, रोमन कॅथोलिक पंथाचा त्याग करणे व श्रद्धेने मुक्ती या तत्वावर विश्वास ठेवणे अशी कलमे यात घालण्यात आली.

४) स्पेनमधील सोसायटी ऑफ जीझसचा उदय

प्रोटेस्टंट पंथाच्या विचारांना युरोपातील अनेक देशात चालना मिळत असताना या चळवळीला धर्मिक आव्हान म्हणून सोसायटी ऑफ जीझस या संघटनाची स्थापना झाली. ही स्थापना होण्यामागची कारणे म्हणजे रोमन कॅथोलिक पंथाला आपल्या अस्तित्वाची भीती वाटू लागली. त्यामुळे प्रोटेस्टंट पंथाच्या विचारांना पायबंद घालण्यासाठी या संस्थेची स्थापना झाली.

इनेशियस लोयालो (इ.स. १४९१ ते १५५६) हा या संस्थेचा संस्थापक होता. तो स्पेनच्या लष्करात सैनिक होता व युद्धात त्याचे पाय त्याने गमावले होते. त्यानंतर त्याने रोमन कॅथोलिक चर्चसाठी कार्य करण्याचा निश्चय केला. इ.स. १५३४ मध्ये त्याने सोसायटी ऑफ जीझस या संस्थेची स्थापना केली व त्याने स्पिरिच्युअल एक्सरसाइज हा ग्रंथ लिहिला. त्याचे रोमन कॅथोलिक चर्चचे गेलेले वैभव पुन्हा प्राप्तकरणे हे या संस्थेचे मुख्य उद्दिष्ट होते. या संस्थेच्या सभासदांना जेसुइट असे म्हंटले जात होते. लोयालाने थोड्या अवधीत चांगले नाव कमावले. या संस्थेने जगातील अनेक भागात शाळा आणि कॉलेज काढलीत. मिशनरी कामात त्यांनी चांगली प्रगती केली. त्याजबरोबर ते पोप आणि रोमन कॅथोलिक चर्च यांच्याबरोबर एकनिष्ठ राहिले. इटलीमधील ट्रेंट शहरातील या संस्थेच्या परिषदेने चर्चला अनेक उपाय सुचविले होते. अति झगमगाटात राहणाऱ्या धर्मगुरूंना सेवेपासून काढा व त्यांनी ब्रम्हचर्याचे पालन करावे अशी सक्ती करावी, चर्चच्या मालमत्ता व कार्यालये याची विक्रीची प्रथा पूर्णपणे बंद करावीतसेच धर्मगुरूनी आपले कर्तव्याचे अत्यंत शिस्तबद्ध करावे, पोपच्या नेतृत्वाखाली धार्मिक न्यायालये निर्माण करावीत अशी मागणी केली. चर्चने काही आक्षेपार्ह ग्रंथाची यादी करावी व ती वाचण्यास बंदी घालावी. धर्मसमीक्षण सभेची प्रथा पुन्हा सुरु करून चर्चच्या विरोधातील लोकांना अत्यंत क्रूर अशी जिवंत जाळण्याची शिक्षा पुन्हा सुरु करावी. प्रोटेस्टंट तत्त्वज्ञानाच्या विरोधात निर्माण झालेल्या या संस्थेला आपली भूमिका आणि तत्वे प्रसारित करण्यात यश प्राप्त झाले. दक्षिण जर्मनी, फ्रांस, पोलंड, स्वीस मधील काही भाग या प्रदेशात रोमन कॅथोलिक पंथावर विश्वास निर्माण झाला.

५) धार्मिक युद्धे आणि छळवाद

या चळवळीने काही सुधारणा केल्या असल्या तरी ख्रिश्चन धर्मात मात्र दोन गट निर्माण झाले. त्यातील एक प्रोटेस्टंट तर दुसरा रोमन कॅथोलिक या दोन पंथामध्ये पुन्हा वाद निर्माण होऊन धार्मिक छळ सुरु झाले. तसेच युरोपातील काही देशात व जर्मनी यामध्ये युद्धे झाली.

६) मुक्त विचारांना चालना मिळाली.

प्रोटेस्टंट चळवळीने बायबल वाचण्यासाठी सर्वांना प्रोत्साहन दिले. तसेच बायबलचा मतितार्थ जाणून अन्वयार्थही काढण्याची परवानगी दिली. याचा परिणाम असा झाला की, समाजाच्या मुक्त विचारांना चालना मिळाली. या मुक्त विचारांची निर्मिती होऊन कला, साहित्य व विज्ञान या क्षेत्रात मोठी प्रगती झाली.

७) राष्ट्रीय चर्चची कामगिरी

राष्ट्रीय चर्ची लोकशाही आणि राष्ट्रवाद झाली. काही राष्ट्रातील चर्चमध्ये ही गोष्ट अनुसरली गेली त्यामुळे

८) नैतिकवादी तत्वांचा स्वीकार

प्रोटेस्टंट व कॅथोलिक या दोन्ही पंथांनी चर्चच्या सात्विकपणावर भार दिला. त्यामुळे अत्यंत नैतिकवादी तत्वांचा स्वीकार करून सुधारणा केल्या गेल्या. विशेषतः कॅथोलिक पंथाने सामाजिक बाबतीत आपली भूमिका अधिक सुधारित केली.

सारांश

युरोपच्या इतिहासात प्रबोधनपूर्व कालखंड हा अंधकार युगाचाकालखंड होता. प्रबोधन चळवळीने मानवाच्या जीवनाची दिशा बदलली आणि एका नवीन युगाचा प्रारंभ झाला. मार्टीन ल्युथर किंगची भूमिका युरोपातील विचारसरणी बदलण्यास कारणीभूत ठरली. प्रबोधनाच्या चळवळीने लोकांची दृष्टी बदलली आणि त्यानंतर काही सुधारकांनी धर्म या घटकातील चुकीच्या बाबी लोकांच्या नजरेस आणून दिल्या. धार्मिक बाबींची समीक्षा करणे आणि त्या बाबीवर बोलणे व लिहिणे हा अक्षम्य गुन्हा पोपने ठरवली. त्यासाठी जिवंत जाळणे, धर्म बहिष्कृत करणे अशा शिक्षा दिल्या जात होत्या. त्या शिक्षा तत्कालीन समाजात मान्यही केल्या जात असल्याने असे धाडस धर्मसत्ताही करत होती. मार्टीन ल्युथर किंग यांनी तत्कालीन धर्मसत्तेविरोधात बंड केले आणि प्रोटेस्टंट पंथाची स्थापना केली. मार्टीन ल्युथर किंग यांनी केलेले सुधारणावादी प्रयत्न त्यांनी मांडलेल्या प्रोटेस्टंट पंथाच्या तत्वात आढळतात. ही चळवळ ज्या तत्वावर आधारित होती ती तत्वे महत्वाची होती. ही चळवळ अनेक कारणातून घडली असली तरी धर्म संस्थेने सामान्य लोकांना खोटी स्वप्ने दाखवून जी लुट केली होती त्याची ही प्रतिक्रिया होती.